Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2023 GISRRJ | Volume 6 | Issue 3 | ISSN : 2582-0095

मनोवृत्तिप्रपञ्चनम्

Dr. Dayananda A R
Assistant Professor, MIT School of Vedic Sciences, MIT ADT University, Rajbag, Loni kalbhor, Pune, Maharashtra, India

Article Info
Volume 6, Issue 3
Page Number : 29-34

Publication Issue :
May-June-2023

Article History
Accepted : 01 June 2023
Published : 12 June 2023

Abstract: प्रबन्धेऽस्मिन् मनोवृत्तीनां प्रपञ्चनं योगशास्त्रानुगणं वेदान्तानुगुणं च कृत्तं वर्तते। मनसः वृत्तयः नानाप्रकाराः भवन्ति। तासां विवेकः आधुनिकमनःशास्त्रस्य छात्रेभ्यः यथा सुलभरूपेण अवगमनं भवेत् तथा अत्र प्रयत्नः कृतः वर्तेते। योगशास्त्रोक्तमूढ-क्षिप्त-विक्षिप्त-एकाग्र-निरुद्धचित्तभूमीनां वर्णनम् एतत्कालानुगुणं क्रियते। वेदान्तोक्-कामः सङ्कल्पः विचिकित्सादि मोनोवृत्तयः अत्र विवृताः वर्तन्ते। मनोवृत्तीनाम् अवगमनोत्तरं भगवद्गीतोक्तअधिकारिभेदाः योगशास्त्रोक्त-अधिकारिभेदैः सह तोल्यन्ते। तदनुगुणं कोष्ठकाधारेण विषयाः अत्यन्तं सुललितरूपेण विवृत्ताः वर्तेन्ते।

कुञ्चिकाशब्दाः (Keywords) चित्तम्, मनः, बुद्धिः, योगः, अहङ्कारः, साङ्ख्यः, वेदान्तः, एकाग्रम्, मूढम्, क्षिप्तम्, विक्षिप्तम्, निरुद्धम्, मनोवृत्तयः, चित्तमलाः, कामः, सङ्कल्पः, विचिकित्सा, श्रद्धा, अश्रद्धा, ह्रीः, धीः, भीः, धृतिः, अधृतिः

भूमिका (Introduction)- सर्वेषामपि कार्याणां प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा मनः एव कारणमिति[1] भारतीयानामस्माकमवधारणम्। तस्य मनसः किं लक्षणं? किं च तस्य कार्यम्? इति अत्र तावद्विचार्यते। मनसः वृत्तिविषये, प्रवृत्तिविषये वा आधुनिकमनोविज्ञानस्य अध्ययनं विद्यते। परन्तु मनसः स्वरूपविषये अपि च तस्य उत्पत्तिविषये स्वभावविषये तेषां गाढमध्ययनं न हि दृश्यते। तत्र तावत् आधुनिकजनाः मनसः आवरणक्षेत्रे एव रमणाणाः तत्रैव अध्ययनं, संशोधनं च कुर्वन्तः स्वीयम् आत्मानं मनोविज्ञानीत्वेन मन्यन्ते। किन्तु यथार्थतया तत् मनसः अध्ययनं नैव भवति। तत्रापि वयं यदा समीचीनतया परिशीलनं कुर्मः तदा ज्ञायते यत् अधुनिकैः मनसः ये च वषयाः उपस्थापिताः ते सर्वेऽपि विषयाः पश्चाद्भवैः खण्डिताः इति। ह्यस्तनः सिद्धान्तः अद्यतनैः सिद्धान्तिभिः खण्डितः इत्यतः तन्मनसः विषये पाश्चात्यैः ये च विषयाः उपस्थाप्यन्ते ते केवलं क्षणिकत्वेन उत तात्कालिकत्वेन एव ग्राह्याः अस्माभिः भारतीयैः। यतोऽहि आर्षैः मुनिभिः श्रुति-युक्ति-अनुभूतिभिः ये सिद्धान्ताः उपस्थापिताः ते इतोऽपि चिरं जीवन्तः सन्ति इति मम विचारः। ते च विषयाः अस्माकं योग-वेदान्तादि शास्त्रैः सम्यक् सुस्पष्टं निरुपिताः दृश्यन्ते।

विषयप्रवेशः - तत्र तावत् मनसः विषये अस्माकं शास्त्राणि किं वदन्ति इति अत्र विचारयामः। मनसः इन्द्रियत्वम् - साङ्ख्यदर्शने एकादशेन्द्रियाणि निर्दिष्टानि श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि एकादशेन्द्रियं मनश्च। “इन्द्रस्य सङ्घातेश्वरस्य करणमिन्द्रियं तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वम्” इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये विज्ञानभिक्षुणा इन्द्रियशब्दार्थो निर्दिष्टः।

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

वाचस्पतिमिश्रास्तु "इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते इति इन्द्रियशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थं निर्दिश्य इन्द्रियान्तरैः श्रोत्रादिभिस्साधर्म्यात् मनसः इन्द्रियत्वमित्यभिप्रयन्ति। मनसः इन्द्रियान्तरैस्साधर्म्यञ्च सात्त्विकाहङ्कारोपा दानत्वम्। मनः सर्वाण्यपीन्द्रियाणि स्व स्व व्यापारेषु प्रवर्तयति। अतः इन्द्रियान्तरापेक्षया मनसः प्राधान्यम् ।

इन्द्रियाणि द्विविधानि । बाह्यानि आभ्यन्तराणि चेति । बुद्धीन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि च बाह्यानि, यतः तानि बाह्यविषयग्राहकानि । मनश्च आन्तरङ्गिकसुख- दुःखा दिज्ञानविषयकम्। प्रत्यक्षप्रमाणेनोपलब्धुं न शक्यत इति मनसः आभ्यन्तरत्वम्।

वेदान्तशास्त्रानुसारेण तत् ब्रह्म सृष्ट्यादौ सृष्टिविषयकं चिन्तयत्[2] सगुणत्वमवाप्नोत्। तदग्रे च मायायाः प्रकृतेः वा चेतनसम्पर्कवशात् चेतनत्वप्राप्तिरभवत्। तत्र च अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानां सात्विकांशैः अन्तःकरणं सृष्टम्। अत्र च अन्तःकरणं नाम वृत्तिसमूहः इत्यर्थः। इदमेव अन्तःकरणचतुष्टयमिति प्रसिद्धमस्ति लोके। तच्च अन्तःकरणं –

मनः बुद्धिः अहङ्कारः चित्तम् इति चतुर्धा विभक्तम्। मनः हृदयपण्डरीके स्थित्वा सकलमपि कार्यं करोतिती तस्याणुत्ववादिनः वदन्ति। मनः मध्यमपरिमाणवत्ववादिनः साङ्ख्यास्तन्नाङ्गीकुर्वन्ति। हृदयपुण्डरीकस्य देहव्यापि मनोऽपेक्षयाऽल्पत्वात् मनसः तत्र स्थितिः। न सम्भवति। मनसः नियतं नास्ति स्थानम्। तस्य नियतस्थानत्वाङ्गीकारे देहव्यापिनां सर्वेषां ज्ञानानां युगपत् उत्पत्तिः न सम्भवतीति तेषामाशयः।

एतेषु प्रत्येकस्यापि प्रत्येकः विषयः भवति। मनसः विषयः संशयः इति।

तदुक्तं पञ्चदश्यां – **"मनो विमर्शरुपं स्यात्"**[3] इति। साङ्ख्यकारिकायां च **"उभयात्ममत्र मनः"**[4] इति। एवं यच्च सङ्कल्पविकल्पात्मिकां चित्तवृत्तिमुत्पादयति तन्मनः। अर्थात् यदा किञ्चित् खाद्यरुपं वस्तु परतः विषयत्वेन भवति तदा खादामि उत न वा इति विकल्परुपात्मिकां वृत्तिं यत् उत्पादयति तत् मनः। एवमेव अन्नम्भट्टविरचिते तर्कसङ्ग्रहे मनसः लक्षणमेवं निरूपितं दृश्यते- **"सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः[5]"** इति। अर्थात् अहं सुखी स्याम्, अहं दुःखी न स्याम्, शुभं मे भूयात् इति कामनाकामनात्मकं साधनं अन्तःकरणात्मकं यदिन्द्रियं तन्मनः इति।

बुद्धेः स्वरुपं तावत् निश्चयात्मकमिति। उच्यते तदेव – **"बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका[6]"** इति। अर्थात् खाद्यरुपं वस्तु यदा पुरतः भवति तदा इयं बुद्धिः निश्चयात्मिकरुपेण इदं खाद्यं, इदम् अखाद्यम्, एवमेव अयं पुरुषः एव न स्थाणुः इति निर्दिशति।

तर्कसंङ्ग्रहे च बुद्धिलक्षणं **"सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम्"**[7] इति रूपेण निरूपितमस्ति। प्रपञ्चे सर्वविधव्यवहारार्थं यत् ज्ञानमुपयुज्यते तत् बुद्धिशब्देन व्यवह्रियते।

पुनश्च अहङ्कारो नाम अहम् इत्याकारक–सात्विकचित्तवृत्तेः रूपम्। तदुक्तं साङ्ख्यकारिकायां **"अभिमानोऽहङ्कारः"**[8] इति । अहङ्कारः अत्र न रजोगुणात्मकः नैव तमोगुणात्मकः इत्यवधार्यम्।

अन्तिमं चित्तम्। चित्तस्य विषयः तावत् स्मरणम्। सोऽयं देवदत्तः इत्यादि पूर्वं इन्द्रियद्वारानुभूतान् विषयान् यत् स्मरणरूपं कार्यं करोति तत् चित्तमिति। योगशास्त्रे तावत् अयं चित्तशब्दः किञ्चित् भिन्नरूपेण व्याख्यातः। योगशास्त्रे चित्तशब्दस्य मनः इत्यर्थः अवधेयः।

एतत् सर्वमपि संगृह्य श्लोकेन एकेन उच्यते –

"मनो बुद्धिरहंङ्कारश्चिच्चं करणान्तरम्।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे।।[9]

एवं च मनसि उत्पद्यमानसर्वविधचित्तवृत्तयः अन्तःकरणस्यैव रूपान्तरम् इति आर्षं मतम्। अत्र श्रुतिः –

"कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीःधीः भीः इत्येतत् सर्वं मन एव"।[10]

एतादृशं मन: अविद्यया काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यैः दुर्बलं भवति। तदानीं च मानवः दुष्कार्ये प्रवर्तते। अविद्यया अस्मिता, अस्मितया रागः, रागेण सुखम्, सुखाभावे दुःखम्, दुःखप्राप्तौ च द्वेषः।[11] इति मनसः विकाराः अनुवर्तन्ते। एवमेव तदेव मनः यदा यम-नियमादिभिः युतं भवति तदा सत्कार्ये प्रवर्तते।[12] तदा च मनः सत्त्वगुणभूयिष्ठं भवति। एवं स्पष्टरूपेण ज्ञायते यत् मनसः एव अवयवाः सर्वाः वृत्तयः इति। अत्र –

- **काम**: नाम इयं मे भूयात् इत्यादि इच्छा।
- **सङ्कल्प**: पुरतः स्थितविषाणां भेदकरणम् अयं श्वेतवर्णः अयं च कृष्णवर्णः, इत्यादि।
- **विचिकित्सा** नाम संशयज्ञानम् अर्थात् अयं श्वेतवर्णो वा उत कृष्णवर्ण इत्यादि संशयः एव विचिकित्सा।
- **श्रद्धा** नाम अदृष्टार्थेषु कर्मसु आस्तिक्यबुद्धिः देवतादिषु च।
- **अश्रद्धा** नाम श्राद्धाभावस्थितिः।
- **धृतिः** नाम धारणम् अर्थात् देहपाते सति तस्य पुनः उत्थम्भनम्।
- **अधृतिः** नाम देहदि पाते उत्थम्भनाभावस्थितिः।
- **ह्रीः** लज्जा।
- **धीः** प्रज्ञा।
- **भीः** भयम्।

इत्येवमादिकं मनसः अन्तःकरणस्य रूपमेव इति श्रुत्यर्थः। साङ्ख्ययोगपक्षे च इदं मनः प्रकृतेः विकारः। अर्थात् इदं मनः सात्विकात् वैकृतात् अहंकारात् जायते। अस्य अन्तः एव सर्वविधाः विधाः वृत्तयः उत्पद्यन्ते। अविद्याभूयिष्ठं मनः अस्मिता-राग-द्वेष-अभिनिवेशैः प्रवृत्तिं करोति इन्द्रियद्वारा। साङ्ख्यपक्षे तावत् इमाः विपर्यय-अशक्ति-तुष्टि-सिद्ध्याख्याः[13] इति सर्वाः वृत्तयः मनसि जायन्ते इत्यतः मनसः अवयवाः इति मतम्। भवतु तावत् विमतिः उभयोः किन्तु उभयोरपि मनचित्तयोः सदृशं व्याख्यानं दृश्यते इत्यतः न अस्माकं क्लेशः अत्र। तस्मात् न तावान् भेदो वर्तते उभयोः।
तदाधारेण अर्थात् विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याधारेण योगपक्षे अस्य मनसः पञ्चभेदाः(अवस्थाः) त्रिगुणानां वैपरीत्येन उक्ताः। ते च पञ्चभेदाः इत्थं सन्ति –

1. क्षिप्तम्
2. मूढम्
3. विक्षिप्तम्
4. एकाग्रम्
5. निरुद्धम् इति।

- **क्षिप्तम्** – तत्र अत्यन्तं रजसा विषयेषु क्षिप्यमाणं चित्तमेव क्षिप्तम्। अर्थात् रजसः उद्रेकात् अस्थिरं सत् बहिर्मुखतया सुखदुःखादिविषयेषु विकल्पितेषु व्यवहितेषु सन्निहितेषु वा रजसा प्रेरितं भवति। तच्च सदैव दैत्यदानवादीनां भवति। अर्थात् ये च सर्वदा अर्थेलोलुपाः भवन्ति अर्थप्राप्त्यै च किमपि कार्यं कर्तुं सिद्धाः भवन्ति ते परमलौकिकाः

आसुरीभावमाश्रिता: जना: अत्र ग्राह्या:। ये च न हि मोक्ष-धर्मौ पश्यन्ति केवलम् अर्थाप्तिं पश्यन्ति तेषां इयमवस्था भवतीति मे मति:।

- **मूढम्** - तमस: उद्रेकात् कृत्याकृत्यविभागम् अन्तरेण क्रोधादिभि: विरुद्धकृत्येषु एव नियमितं तच्च सदैव राक्षसपिशाचादीनां भवति। अर्थात् ये च सर्वदा कामादिषु इन्द्रियभोगरता: सर्वदा इन्द्रियसुखमेव चिन्तयन्त: तत्प्राप्तये दुष्कर्मणि रता: इन्द्रियसुखमेव परमं सुखं मन्वाना: तदिन्द्रियसुखार्थं दुष्कर्मणि रता: निर्दया: जना: मूढा: इति मे मति:। इन्द्रियसुखमेव अन्तिमलक्ष्यं भवति येषां ते मूढा: इत्यपि वक्तुं शक्नुम:। व्याख्यानान्तरे च मुढस्थितिं निद्राया सह तोलयित्वा दर्शयन्ति व्याख्याकारा:। निद्रयां किमपि न स्फुर्यते इत्यत: मुढत्वम् अभ्युपगच्छन्ति।
- **विक्षिप्तम्** - सत्त्वोद्रेकात् सुखं जीवनं कामयमानचित्तस्थिति:। ज्ञानेन दु:खं दूरीकुर्वन्त: धर्ममनुसरन्त: ये च धार्मिका: भवन्ति ते अत्र ग्राह्या:। धार्ममनुतिष्ठन्त: ज्ञाने आधिकारित्वं प्राप्यन्ते इमे अग्रे। तद्यथा धर्म: ज्ञानम् उत्पादयति। ज्ञानं च विरागम् उत्पादयति। विराग: सिद्धं ददाति इति साङ्ख्यमतम्। [14]

एतावता उक्ताधारेण एतदुक्तं भवति यत् रजसा प्रवृत्तिरूपं, तमसा परापकारनियतं, सत्त्वेन च सुखमयं चित्तं भवति इति। एते त्रिविधचित्तभूमिकास्था: जना: लोके दृश्यन्ते। तान् अहं मूढान् कामरतान् शूद्रा: इति, क्षिप्तान् धनधान्यैश्वर्यरतान् वैश्या:इति, विक्षिप्तान् दानधर्मरतान् राजान: अथवा क्षत्रिया: इति व्यवहरामि।
गुणा: भिद्यन्ते इत्यत: गुणाधारेण मनुष्या: अपि भिद्यन्ते। तेषां सर्वविधभेदकारणानां गुणानां लक्षणं साङ्ख्यकारिकायामेवम् उक्तम्-

"प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका: प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था:।
अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा:॥[15]
सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रज:।
गुरु वरणकमेव तम: प्रदीपवच्चार्थतो वृत्ति:"॥[16]

एवं प्रकृत्या: गुणा: मानवं धर्मार्थकाममोक्षादिषु प्रेरयन्ति इति मे मति:। तदाधारेणैव मानवानां स्वभावोऽपि ग्राह्य:। स्वभावाधारेणैव मानवानां वर्णोऽपि ग्राह्य:। तेदेवोक्तं भगवद्गीतायां श्रीकृष्णेन- **चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश:**[17] इति श्लोकेन। तस्मादिमे एव गुणा: मानवं दानवं वा देवं वा कुर्तन्ति।

- **एकाग्रम् –** अस्यां च अवस्थायां सत्त्व-रज-तमोगुणानां स्वभावं जानन्त: ज्ञानिन: सत्त्वगुणाधिष्ठिता: सन्त: मोक्षनिष्ठा: दृश्यते। अस्यामवस्थां मानव: गुणान् तीर्त्वा निर्गुणो भवितुम् इच्छति। एते मानवा: स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधानादिभि: गुणान् तर्तुमिच्छन्ति। एते जना: परमम् अलौकिकं जीवनं यापयन्ति। एतानेव अहमत्र ब्राह्मणा: इति वदामि। यत: इमे नितान्तं ब्रह्मनिष्ठा: अर्थात् मोक्षनिष्ठा: भवन्ति।

  एतच्चतुर्विधा: मानवा: लोके दृश्यन्ते। तान् अहं गुणाधारेण शूद्रा:, वैश्या:, क्षत्रिया:, ब्राह्मणा: इति चिन्तयामि।
- **निरुद्धम् –** गुणातीता अवस्था इयम्। इयमवस्था तावत् योगिनां भवति। तान् एव वयं तत्त्वदर्शिन: इति वदाम:।

इत्याधारेण मानवानां मनस: चित्तवृत्तिप्रपञ्चनमुक्तम्।

इदानीं विवृतचित्तवृत्तीनां तोलनं वर्णैः सह कृत्वा अधिकारिभेदः दर्श्यते। तदनुगुणं तस्मै कः योगः(अनुष्ठानमार्गः) युक्तः इत्यपि दर्श्यते। तथा च मुढादि चित्तावस्थानां तोलनं भगवद्गीतायाः आर्तादि अधिकारिभिः सह क्रियते। एवमेव तेषां जीवनं कीदृशं भवति अर्थात् धर्मार्थकाममोक्षेषु कः प्रधानः भवति तेषां जीवने इति किञ्चित् दर्श्यते। अग्रे च मानवजीवनं यदि वयं पश्यामः तर्हि तत्र बाल्यादिषु कीदृशं जीवनं भवति इत्यपि अवगन्तुं शक्नुमः।

चित्तावस्थाः	**वर्णाः**	**अधिकारित्वम्**	**योगाधिकारः**	**भगवद्गीताधारः**	**गुणप्राधान्यम्**	**जीवम्**	**जीवनावस्था**
मूढम्	शूद्रः	अधमाधिकारी	कर्मयोगः,तपः	आर्तः	गमोगुणः	कामप्रधानम्	बाल्यम्
क्षिप्तम्	वैश्यः	अधमाधिकारी	कर्मयोगः,तपः	अर्थार्थी	तमोगुणप्रेरितरजः	अर्थप्रधानम्	यौवनम्
विक्षिप्तम्	क्षत्रियः	मध्यमाधिकारी	ज्ञानयोगः,स्वाध्यायः	जिज्ञासुः	सत्त्वगुणप्रेरितरजः	धर्मप्रधानम्	वानप्रस्थाम्
एकाग्रम्	ब्राह्मणः	उत्तमाधिकारी	भक्तियोगःई,प्रणिधानम्	ज्ञानी	सत्त्वोत्कर्षः	मोक्षप्रधानम्	सन्यादीक्षावस्था
निरुद्धम्	सन्यासी			गुणातीतः	गुणातीतावस्था	ब्रह्मनिष्ठम्	मुक्तावस्था

गुणव्यतिरेकनिरूपणकोष्ठम्। अस्मिन् कोष्ठके मूढादि चित्तभूमिषु गुणव्यतिरेकः कथं भवति इति दर्शितं वर्तते। तदग्रे च अवगमनार्थं तदनुकूलदण्डव्यवस्था अपि दर्शिता वर्तते।

चित्तावस्थाः	गुणव्यतिरेकः	(अनुकूलदण्डप्रकारः)
मूढम्	सत्त्वम् 10%,रजः 30%, तमः 70%	दण्डसंहिता
क्षिप्तम्	सत्त्वम्20%, रजः50%, तमः30%	प्रभुसंहिता
विक्षिप्तम्	सत्त्वम्30%, रजः50%, तमः20%	कान्तासंहिता
एकाग्रम्	सत्त्वम् 70%,रजः 30%, तमः 10%	मित्रसंहिता
निरुद्धम्	गुणातीतत्तवम्	

चित्तस्य धर्माः– चितत्तस्य द्विविधाः धर्माः वर्तन्ते । प्रत्यक्षाः परोक्षाश्चेति । तेषामेव परिदृष्टापरिदृष्टशब्दाभ्यां व्यवहारः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृत्यात्मक– वृत्तिरूपाः प्रत्यक्षाः। निरोधादिचित्तधर्मरूपाः शास्त्रप्रमाणेन वा अनुमानप्रमाणेन वा ज्ञातव्या भवन्तीति अन्येषां परोक्षत्वम्। एते च सप्तविधा भवन्ति। निरोधः[18], धर्मः, संस्कारः, परिणामः, जीवनम्, चेष्टा, शक्तिरिति सप्त परोक्षधर्माः। तदुक्तं व्यासभाष्ये – "चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्च । तत्र प्रत्ययात्मा परिदृष्टा, वस्तुमात्रात्मिका अपरिदृष्टाः ते च सप्तैव भवन्त्यनुमानेन प्रापितवस्तुमात्र सद्भावाः" इति एतेषां परोक्षत्वं कथं भवतीति वाचस्पतिमिश्रस्य विवरणमेवं दृश्यते।

चित्तमलाः- चित्ते चतुर्विधं कालुष्यं वर्तते। ईर्ष्याकालुष्यं, परापकारेच्छाकालुष्यं, असूयाकालुष्यं, द्वेषकालुष्यमिति। एतानि कालुष्यानि चित्तस्य स्थितिसम्पादने प्रतिबन्धकानि अर्थात् एकाग्रता सम्पादने भवन्ति। अत एवैतेषां चित्तमलव्यवहारः। एतेषां चित्तमलानं विनाशाय प्रयत्नः करणीयः। ईर्ष्याकालुष्यं रजस्तोमोगुणाभ्यामुत्पन्नं सत् इतरजनस्य आधिक्यदर्शनेन मनसि दाहमुत्पादयति। अतः तद्विनाशाय सुखिषु सर्वेष्वपि प्राणिषु मैत्रीं कुर्यात् ततः ईर्ष्यानाशो भवति। परापकारेच्छाकालुष्यमपि रजस्तमोगुणकं भवति। तेनान्यस्मिन् पुरुषे प्रतिकूलभावनया तदपकारेच्छा जायते। तद्विनाशाय दुःखितेषु जनेषु करुणां

भावयेत्। पुण्यात्मनां सद्गुणेषु दोषारोपणमेवासूयाकालुष्यम्। एतदपि रजस्तमोगुणाभ्यां सञ्जायते। तन्निरासायापुण्यवत्सु औदासीन्यं भावयेत्। नानुमोदनं न वा द्वेषः। एतैः उपायैः चित्तमलानां नाशात् वर्षास्वतीतासु शरत्कालनदीजलमिव चित्तं प्रसन्नं भवति। ततश्चैकाग्रता सिद्ध्यति।

Endnote: **निगमनम्-** इत्थं मनोवृत्तिप्रपञ्चनं कृतम्। आधुनिक-मनःशास्त्रस्य अध्येतृच्छात्रान् मनसि निधाय। अत्र यद् तोलनं कृतं तत् केवलं वयक्तिम्। यदि स्युः दोषाः बुधाः तान् वारयन्तु इति सविनयं प्रार्थयामि । मूढादिचित्तभूमीः शूद्रादिषु युज्यन्ते न वा इति बुधाः परिशूलयन्तु।

Bibliography:

1. योगसूत्रम् षट्टीकोपेतम्।
2. वेदान्तसारः,
3. वेदान्तपरिभाषा,
4. भगवद्गीता, शङ्करभाष्यसहिता।
5. दर्शनेषु मनस्तत्त्वपरिशीलनम्।

सन्दर्भः-

1. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः। बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्॥ (चाणक्यनीतिः-13,11)
2. तदैक्षत वहुस्या प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजत। (छा,उ - 6,2,3)
3. पञ्चदशी - 1,20
4. साङ्ख्यकारिका -27
5. तर्कसङ्ग्रहः- 16
6. पञ्चदशी -1,20
7. तर्कसंग्रहः - 34
8. साङ्ख्यकारिका-24
9. शारीरकोपनिषत् - 2
10. बृहदारण्यकोपनिषत् - 1,5,3)
11. अविद्या-अस्मिता-राग-द्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः। (योगसूत्रम्-2,3)
12. योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः। (योगसूत्रम्-2,29)
13. साङ्ख्यकारिका - 46
14. साङ्ख्यकारिका - 23
15. साङ्ख्यकारिका -12
16. साङ्ख्यकारिका - 13
17. भगवद्गीता - 4,13
18. निरोध-धर्म-संस्काराः परिणामोऽथजीवनम्। चेष्टाशक्रतिश्च चित्तस्य धर्माः दर्शनवर्जिताः।। (व्यासभाष्यम्-3,15)